

Наталія РОЗИНКА
Київ

РІЗДВО У ЗВИЧАЯХ ТА ОБРЯДАХ ІТАЛІЙЦІВ (кінець XIX – початок XX століття)

Гене́за календарних звичаїв і обрядів Італії – спадкоємиці античного Риму – має велике значення для історії культури європейських народів. Італія – одна з країн, де в давнину сформувався весь комплекс календарних свят, на основі синтезу компонентів нової релігії та язичницького ритуалу. Риси і відголоски свят давнього як християнського, так і дохристиянського Риму можна простежити і в багатьох італійських обрядах, звичаях, які відносяться до зимового циклу свят, котрі широко побутували ще в кінці XIX – початку XX сторіччя, а подекуди й протягом XX сторіччя. Зимовий період у стародавніх римлян був насичений святами – на початку грудня відзначали завершення осінніх польових робіт, а наприкінці січня – початок весняної сівби. Прив'язка цих урочистостей до зими, а не до осені та весни, пов'язана з м'яким кліматом Апеннінського півострова. До свят, які є безпосередніми попередниками Різдва, можна віднести консуалії, сатурналії та опалії, які були приурочені до зимового сонцестояння і знаменували собою початок нового календарного року (за календарною реформою Гая Юлія Цезаря у 46 р. до н.е. дату початку року було перенесено з 1 березня на 1 січня)¹. Якщо в українців святки тривають від Різдва (тобто Святого Вечора) до Водохрища, то сучасний цикл різдвяно-новорічних свят італійців починається раніше і складається з новени, вечора напередодні Різдва, власне Різдва, Нового року та Епіфанії (в українському варіанті – Водохрещя)².

Календарна обрядовість італійців (в тому числі різдвяні свята) знайшла своє відображення в роботах італійських авторів в основному першої половини XX століття та повоєнних років (1950-ті – 1960-ті роки). Так, відомий етнограф і фольклорист Паоло Тоскі досліджував обряди річного циклу всієї Італії³, в той час як більшість авторів вивчали етнографічні особливості окремих регіонів країни⁴. На пострадянському просторі найбільше уваги етнографії Італії приділила Н.А.Красновська⁵. Ця ж дослідниця написала розділи “Народы Италии” до трьох томів праці “Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы”⁶.

Всебічно висвітлити усі свята цього циклу, а також усі локальні відмінності Італії в межах однієї статті уявляється неможливим, тому розглянемо власне Різдво та дев'ять днів, що йому передують у загальних рисах на території всієї Італії в часовому проміжку кінець XIX – початок XX століття.

16 грудня розпочинається новена (від nove – дев'ять) – дев'ятиденний підготовчий до Різдва період, тісно пов'язаний з офіційним католицьким культом⁷. В перший день новени в італійських сім'ях прийнято влаштовувати так звані презепе (presepio, presepe) – різдвяні ясла з глиняними, порцеляновими чи картоновими фігурками св. Марії, св. Йосипа, Христа-немовляти та деякими іншими персонажами цієї євангельської легенди. Італійське презепе близьке до українського “вертепу” і споріднених явищ інших народів: білоруської “бетлейки”, польської “шопки”⁸ тощо. В час новени італійці щоранку збирались біля домашнього презепе, запалювали свічки і читали молитви.

Вочевидь, в минулому в Італії, як і в багатьох інших європейських країнах, в дні, які передують Різдву, тобто в період новени, групи молодих людей чи дітей ходили від хати до хати, співали або читали різдвяні пісні, за що отримували винагородження від господарів. Передріздвяний спів і музику теж називають “новена”⁹. Цей обряд є аналогом українського колядування, яке, до речі, теж відбувається не лише на саме Різдво: на Покутті діти йдуть

колядувати вже на Святий вечір, на Наддніпрянщині, Слобожанщині та Гуцульщині – на перший день Різдва після закінчення богослужіння в церкві, на Західному Поділлі – на другий день Різдвяних свят уранці¹⁰.

Звичай ходити з піснями, які віншують щастя, здоров'я, родючість, багатство родині і господі, побутував ще в дохристиянські часи у багатьох європейських народів (зокрема греків, сербів, болгар, румунів, білорусів). В основі цих звичаїв була свята віра в магічну силу слова. Ще у середньовічних римлян хлопці на Різдвяні свята обходили двори й співали “календи”, отримуючи за це дари. Вони часто переодягались в жіночий одяг, хто в масці з сопілкою, хто з калаталом. На Різдво вранці два юнаки з гілками оливи і сіллю ходили по хатах з привітанням: “Радості і веселості цьому домові; стільки синів, стільки поросят, стільки ягнят і всякого добра”¹¹.

Обряд новени ще зберігся в деяких італійських селах. Він може здійснюватись в різний час, виконавцями є найчастіше діти. Так, наприклад, в сільських місцевостях області Лігурії (на північному заході Італії) групи хлопчиків та дівчаток обходили будинки різдвяного ранку. Хлопчикам зазвичай дарували крендель, а дівчаткам – ляльку з солодкого тіста. У Фріулі (північно-східній області) діти і дорослі ходили по хатах напередодні Різдва. Вони носили прикріплену до палиці зірку, співали пастораль і отримували за це гроші, фрукти чи солодоці¹². На півдні Італії, в місцевості Луканія (область Базиліката) хлопці співали віншувальних пісень вечорами в останні два тижні перед Різдвом. Вони акомпанували собі на саморобних інструментах – купо-купо. Це старовинний інструмент, зроблений з горщика та бляшанки; його отвір затягується шкірою, як барабан. Коли рухати паличку вгору і вниз, виходить низький, глухий, дрижачий звук¹³.

Своєрідної форми набув звичай новени у деяких італійських містах. Так, на вулицях Риму ще в середині ХХ сторіччя можна було зустріти багато горян з південної області Абрुцци та Лаціо (область Риму). Вони грали на волинках, сопілках і, зупиняючись перед вуличними зображеннями мадонн, виконували колискову Христові (*ninna-nanna*)¹⁴. В наші дні у Римі з'являються лише поодинокі фігури народних музикантів, які збираються зазвичай на площі Навона, де виконують свої новени перед великим презепе, який щорічно встановлюється тут італійською владою¹⁵.

У багатьох містечках південної області Калабрія, таких, як Котронея (провінція Кротоне), Серра Сан Бруно (пров. Вібо Валенція), Соверато (пров. Катандзаро) досі виступають народні театри (живий Презепе) зі справжніми акторами, які зображають події народження Христа так, як це розповідається в святому писанні¹⁶.

На Сицилії ще наприкінці ХІХ сторіччя протягом усіх днів новени різдвяні сонати і кантати виконували мандрівні сліпі співаки під акомпанемент скрипок і контрабасів. Вони шукали будинки заможних сімей, де господарі хотіли послухати новену. Під час її виконання на вулицях сицилійських міст було прийнято запалювати перед зображенням святої сім'ї 9 свічок та співати 4 сонати. На Сицилії сліпі співаки виконували новену надворі, в той час як пастухи-гравці на волинках та інші музиканти віншували господарів у хаті, зображаючи при цьому святе сімейство¹⁷. У бідних кварталах міст цього острова подекуди ще досі на вулицях зустрічаються багато ікон, які зображають сцену народження Христа. В дні новени їх прикрашають гілками пінії (сосни), індійськими фігами і рясно посипають бавовною, яка імітує сніг. Усі дев'ять вечорів жителі міст збираються біля цих вівтариків, щоб читати молитву, яка нагадує східні молитви, і наспівувати журливі різдвяні пісні. Вже з середини ХХ сторіччя з народними співаками і гравцями на волинках успішно конкурували оркестрики (з двох скрипок, контрабаса і тромбона)¹⁸.

Неодмінним співом пісень супроводжувалась новена і в Неаполі. В середині ХІХ сторіччя головними виконавцями різдвяних новен були селяни з області Базиліката, які грали на двох видах волинок (цзампонья та ченнамелла). Зазвичай вони з року в рік приходили в одні й ті самі заможні сім'ї, в останній день новени отримували плату від господарів і потім розділяли з ними сімейну святкову трапезу. Два гравці на волинках неодмінно присутні і серед персонажів неаполітанського презепе.

Останній день новени – переддень Різдва (*la vigilia di Natale*). У багатьох народів з давнини існує традиція перед кожним великим святом року дотримуватись більш-менш тривалого

періоду посту та покаяння. За народними уявленнями, це повинно привести до повного очищення і відвести зло від нового року, що наближається. Головне, що лишилось від цієї традиції в Італії, – це голодування протягом останнього дня новени і пісна вечерея увечері цього дня, в переддень Різдва (подібний звичай зустрічаємо і в Україні). Її ритуальний характер підтверджується обов'язковим вживанням певного числа постійних страв. Проте якщо для всієї України це число однакове – 12, то в Італії спостерігаємо більші локальні відмінності. Так, в Аbruцци на столі повинно бути 7 страв (сочевиця, біля квасоля, білий турецький горох, варені боби, приправлені сушлом і медом, темна капуста, рис, зварений в мигдалевому молоці і макарони з сардинками в соусі з грецьких горіхів), в Апулії (область на півдні Італії) – 9 страв, а в селах грецького походження на Салентинському півострові – 13 сортів фруктів. Порушення цих традицій може, за народними повір'ями, принести нещастя. Неодмінна приналежність вечері в переддень Різдва по всій Італії – великоголові вугрі. В стародавньому Римі вугрі були ритуальною стравою на святі сатурналій. Також в цей день у багатьох місцях прийнято їсти й інші види риби та морських молюсків. Наприклад, Фріулі властива сушена тріска, Неаполю – устриці та інше.

Вочевидь, в минулому на вечерю в цей вечір в багатьох областях країни було прийнято випікати вироби з солодкого крутого тіста з муки і мигдалю, замішаного на суслі. Як загальноіталійська назва цього тіста “mostacciuolo” (mostacciuolo), так і особливо місцеві його назви (сицилійська mustazzolu, неаполітанська mustacciuolo, п'ємонтська montaceul, фріульська mostazzons) яскраво вказують на те, що воно веде своє походження від солодкого тіста, відомого в стародавньому Римі під назвою mustaceum або mustaceus.

В кожній області Італії в передріздвяний вечір готують до вечері, окрім спільних для всієї країни страв, також місцеві їства та солодощі. Так, у Фріулі це – солодке тісто з муки, яєчного жовтка, масла і цукру, розкатане, нарізане смужками і підсмажене на топлому свинячому салі (crostul), мигдальна нуга (mandolat) і солодкий крендель (colaz). В Неаполі – різні види сушених фруктів, макарони, кілька сортів цвітної капусти, вироби з солодкого тіста з медом і, головне, “сусамьєллі” (susamielli) – кондитерський виріб з солодкого мигдалевого тіста, іноді в формі букви S. Ця передріздвяна страва, безсумнівно, побутує в Неаполі вже багато століть, на що знову ж таки вказує її назва. Вона походить від латинського sesamum і давньогрецького **σῆσαμον** (сезам, кунжут). За свідченням італійського письменника Луїджі Сеттембріні, в давнину сусамьєллі робили з кунжуту і подавали як традиційну страву під час сатурналій. Він вважає, що цей вид тіста – грецького походження. Не випадково тому в сучасній Італії воно побутує саме в Неаполі – відомо, що це місто виникло як давньогрецька колонія¹⁹.

25 грудня вся Італія відзначає Різдво (загальноітал. Natale). Саме на цей час припадає зимовий сонцеворот, а отже, найбільші народні святкування. До речі, на Сході здавна 25 грудня відзначали народження бога Мітри – “непереможного сонця”²⁰. Найраніше Різдво було запроваджене у 30-х роках II сторіччя в Александрії²¹, проте, що цікаво, лише на початку IV сторіччя дата Різдва була перенесена з 6 січня на 25 грудня²².

Відзначають Різдво в колі сім'ї, про що говорить прислів'я: “Natale con i tuoi, Pasqua con chi vuoi” – “Різдво зі своїми, а Паску – з ким хочеш”²³. Найважливіший елемент в обрядовості цього свята – запалення різдвяного поліна (серро, зосо, сіосо) (у всіх регіонах, окрім Сицилії), вогонь якого підтримують до Нового року, а в деяких місцевостях – до Епіфанії (6 січня)²⁴. Різдвяне поліно присутнє і у інших європейських народів: у сербів та хорватів поліно обов'язково має бути дубовим і називається бадняк, у німців – weinachtsblock, winnachtsploech, у шведів – julblock, у англійців – yule-log, у французів поліно зрубане з оливкового чи іншого плодового дерева і зветься calignaou²⁵.

Очевидно, цей обряд побутував ще в дохристиянські часи. І в середньовіччі італійські християни не забували, що він – спадщина давніх часів. Це засвідчують, наприклад, проповіді сієнського святого Бернардіна, спрямовані на його викорінення. Говорячи про запалення різдвяного поліна, Бернардин вигукує в своїй проповіді 1425 р.: “Чому таким чином в Різдві заперечується віра і чому свята Бога заміщуються святами диявола?”²⁶ Подібні закиди на адресу українських дохристиянських вірувань і обрядодій знаходимо в українського полеміста XVI сторіччя Івана Вишенського, у Густинському літописі XVII сторіччя.

Пізніше в Італії з цим обрядом відбулось те саме, що і з багатьма іншими народними

традиціями. Дохристиянський обряд не був викорінений, але радикально трансформувався, запозичив багато нових елементів. Народ Тоскани називає це свято просто чеппо (поліно), а одна з фріульських назв поліна – надалін (від фріульського *Nadal* – Різдво).

Запалення поліна у будинках італійців відбувалося дуже урочисто. Розпалити його мав голова сім'ї, оточений своїми дітьми та родичами. У деяких місцях, наприклад, на острові Сицилія, поліно благословляв священик. Далі відбувались дії, пов'язані як з давніми традиціями, так і з новими. В південній області Абрुцци, наприклад, у вогнище клали потроху від усіх страв, які їли на вечерю. Тут же поліно кропили вином і клали на нього монети. В сусідній області Апулії вважали, що горіння поліна символізує очищення від першородного гріха.

З часом подібні обряди отримали в Італії християнське осмислення. Так, у деяких місцях, як і в давні часи, продовжували скроплювати поліно водою, але вважали, що це робиться, щоб нагадати кров Христа. На півдні, в області Молізе голова дому окроплював поліно святою водою, потім підіймав його і, перш ніж покласти у вогнище, малював ним хрест у повітрі і благословляв вогнище. А всі інші навколо вигукували: "Хай живе Ісус" (*Viva Gesu!*). В Тоскані навколо вогнища ходили діти з зав'язаними очима, били по поліну щипцями для вугілля так, що воно сипало іскрами. При цьому діти співали особливу пісеньку, яка нібито мала силу викликати на дітей дощ солодоців та інших подарунків.

Очевидно, що віра в магічну дію головної від поліна проти поганої погоди теж походить від первісних вірувань. Вугілля від поліна закопують також в землю на полях, щоб врятувати від негоди урожай²⁷. У інших народів зустрічаємо подібні звичаї: серби обносять головешку навколо вуликів і залишають в саду, французи оббігають сади і поля з палаючими солом'яними факелами, обпалюючи мох на деревах. Окрім того, у різних місцевостях Франції зберігають різдвяну головешку і запалюють її під час грози, щоб вберегтися від неї, вбачаючи зв'язок поліна з громом за правилом *similia similibus curantur* – подібне виліковується подібним. Подекуди французи кладуть головешку під ліжко для порятунку від комах²⁸. Як бачимо, різдвяне поліно у народів Західної Європи за своїми функціями подібне до свічки, освяченої на Стрітення в Україні.

За народними віруваннями, цілющі властивості має попіл від поліна. Його також зберігають, і селяни, взявши пучку попелу в пальці, над людьми чи тваринами зображають в повітрі хрест. Існує повір'я, що це збереже людей і тварин від нещастя. В Сицилії, Апулії та інших південних областях країни селянки збирають вугілля і незгорілі рештки поліна, щоб за їх допомоги "заклинати" погоду²⁹. Подібним чином французи вірять, що вугілля та попіл поліна зціляють хвороби людей і тварин, дають плодючість домашній птиці та рослинам. Відбілювання за допомогою попелу здавна практикувалося у багатьох народів, зокрема і в українців, і у франців. Вони вважали, що попіл не лише відбілює білизну, але й береже усю госпду від нещастя³⁰.

У деяких місцевостях країни обряд запалення поліна набув своєрідної форми. В центральній області Тоскана, наприклад, фігурує не обрубок дерева, а витювата конструкція, яка нагадує піраміду. Цю дво- чи триповерхову споруду прикрашали кольоровою бахромою, китицями, позолоченими сосновими шишками. На вершині піраміди розміщували більшу шишку або ляльку (*fantoccio*), а по краях запалювали свічки і підвішували різнокольорові папірці. Внизу часто ставили гіпсову чи воскову фігурку Христа-немовляти і фігурки пастухів, ангелів і святих. Тут же лежали приготовані для дітей подарунки.

В Генуї обряд запалення поліна набув форми, яка буквально називається "спільне вогнище" (*confuoco*). Горяни з навколишніх районів привозили в подарунок дощу (вищому посадовцю Венеціанської республіки) величезний стовбур дерева, прикрашений квітами й гілками. У врочистому кортежі стовбур несли в супроводі багатих подарунків в Палац Дожів у Венеції. При заході сонця дощ спускався на площу, скроплював стовбур привезеним з міста Сан-Ремо мускатом, кидав на нього цукерки і підпалював його. Кожен з присутніх ніс потім додому трошки вугілля із обрядового поліна³¹.

Обряд запалення поліна, безсумнівно, походить з глибокої давнини. На думку дослідниці Красновської Н.А., в його основі лежать два елементи: очисна і життєва сила вогню та ідея, що разом зі спаленням товстого стовбура дотліває старий рік разом зі всім поганим, що в ньому накопичилося³². Відомий філолог, філософ XIX сторіччя О.О.Потебня, міфологічні

погляди якого неодноразово критикувались в науковій літературі³³, пов'язує різдвяне поліно з божеством грому, уособленням якого і було саме поліно. Обряди ж обсіпання та поливання поліна несуть уявлення про небесну воду, яка ллється з хмар. Тобто на основі порівняння між собою санскритських, латинських, германських, романських, слов'янських та інших імен богів та міфів про них Потебня, як і інші представники міфологічної школи, приходять до висновку, що християнське свято Різдва наклалося на первісне поклоніння божеству вогню та грому³⁴.

Напередодні Різдва в будинках встановлюють прикрашене “різдвяне дерево” (albero di Natale – на півночі країни ялинку, а в центральних і південних районах будь-яке інше). В ХХ сторіччі це обрядове дерево майже повсюди в Італії витіснило традиційне поліно³⁵.

На відміну від пісної вечери в переддень Різдва, різдвяна вечеря, за традицією, скромна. По всій країні на Різдво освячується гусак. Повсюди до святкового столу треба подавати борошняні і солодкі страви, часто з додаванням мигдалю, родзинок і меду. В Римі було прийнято подавати халву зі смаженого мигдалю в цукрі і меді та кондитерський виріб з родзинок та горіхів. Традиційні сицилійські різдвяні солодощі – мустаццолі, домашні кондитерські вироби з тіста, замішані на вареному суслі, пишні млинці з рідкого тіста. Для північної області Ломбардія характерні куличі, для Емілії-Романії (область південніше Ломбардії) – пельмені. Не випадково в стравах, які подають на вечерю, на святвечір та на Різдво, обов'язкові мед та мигдаль. За італійськими народними віруваннями, мигдаль, як і інші види горіхів, котрі вживаються на свята, сприяє поліпшенню родючості ґрунту, збільшенню поголів'я стада, добробуту сім'ї. Очевидно, як і на святвечір, на різдвяну вечерю раніше було прийнято подавати певну кількість страв. В Тоскані різдвяна вечеря носить назву “з дев'яти страв” (delle nove pietanze).

У минулому на Різдво, як на свято, приурочене до початку року, було прийнято передбачати майбутнє. Тепер цим італійські селяни займаються на Новий рік. Але у деяких областях країни мали місце і різдвяні ворожіння. Так, у деяких селах Абрुцци у минулому під дзвони різдвяної меси, селяни, маніпулюючи дванадцятьма колосками, намагалися вгадати, в якому місяці буде найвища ціна на зерно. В інших місцевостях тієї ж області максимальні ціни на зерно в році, що наближається, визначали за тим, скільки разів проспівав півень між п'ятьма і шістьма годинами ранку.

В ХІХ сторіччі в італійських селах ще сильною була віра в те, що в різдвяну ніч відбуваються дива, а надприродні сили набувають особливо великої влади над людьми³⁶. Проповідники християнства протестували проти цієї віри народу ще в середні віки. Доказ цього можна знайти в проповідях святого Бернардіна, який казав, наприклад, що “деякі зачаровують в ніч Різдва Господа мечі і вірять, що той, хто буде носити чи мати один з них при собі, не помре від меча чи стріли”³⁷. Вочевидь, віра в те, що серед людей багато хто має чаклунську силу, досі поширена в народі. Принаймні, ще в 30-ті роки ХХ сторіччя вона була ще досить сильною. Так, наприклад, письменник Карло Леві, з медичною освітою, родом з Турину (а отже, Північної Італії, де урбанізоване середовище більше змінило світогляд людей) на сторінках своєї повісті “Христос зупинився в Еболі” не наважився навести формули замовлянь, оскільки присягнув чаклунці, що навчила його, не розголошувати їх. Лише на Різдво чаклуни могли навчити інших замовлянням смерті, від яких хворіють і вмирають³⁸.

Дуже вкоренилася в італійському народі і віра в те, що народжений в різдвяну ніч стає перевертнем.

В ХІХ сторіччі італійці вірили і в радісні дива. Наприклад, вважалося, що в різдвяну ніч в річках тече масло, а з джерел – мед. Той, хто хотів відігнати від себе зло і викликати добробут, багатство, повинен був набрати води з джерела опівночі на Різдво у повному мовчанні. В цю ніч тварини нібито розмовляють один з одним (таке ж повір'я побутує і в Україні), а чаклуни і чаклунки можуть передавати свою силу іншим. На ці, безсумнівно, стародавні повір'я, пов'язані з дивами, з часів християнства наклався новий шар – багато чудес приписують впливу Христа.

До прадавнього шару різдвяних традицій можна віднести звичай робити в цей день подарунки. В дохристиянському Римі подарунки було прийнято робити на початку року³⁹. Цей звичай вперше зафіксований в 153 р. до н.е., проте цілком ймовірно, що він існував задовго до цього року, в який він був перенесений на 1 січня з якоїсь іншої дати⁴⁰. Церква вже

в перші століття свого існування виступала проти цієї традиції, яка продовжувала побутувати в християнські часи, але перемістилася на Різдво. В християнському Римі спершу було прийнято дарувати священні гілки – лавру і оливи, фініки і мед (“щоб рік був таким же солодким, як подарунок”)⁴¹. Наприкінці IV сторіччя святий Максим Туринський одну зі своїх проповідей присвятив боротьбі з цим звичаєм. Суворо ганячи тих християн, які в такий день (на Різдво) не боялись знову ставати язичниками, наїдаючись донесхочу і напиваючись до сп’яніння, він засуджував їх за звичку обдаровувати один одного. Все ж римляни стійко дотримувались взаємного обдарування, вважаючи, що отримання численних подарунків в цей день викличе в них накопичення багатства протягом усього року⁴².

На Півдні Італії, в області Луканія, ще в 30-ті роки XX сторіччя був зафіксований прадавній звичай: бідняки вітали багатих і приносили їм подарунки: олію, вино, яйця, сушені фіги. Це сприймається як належне, як обов’язкова десятина, і нічим не віддаровується. Пастирю кожен житель села мав подарувати козеня. Вочевидь, тут ми маємо пережиток феодальних часів. Традиція пов’язує різдвяні подарунки з дарами трьох волхвів⁴³.

Без перебільшення можемо сказати, що для італійців, як і для інших народів, що сповідують католицизм, Різдво було і є найвеличнішим святом року. В загальних рисах італійці відзначають це свято так само, як інші європейські народи. Багато аналогій знаходимо і зі святкуваннями українців. Основними елементами зустрічі Різдва в Італії є встановлення презепе (вертепу), різдвяні віншування дітей та юнаків (так званий обряд новени), пісна вечерея в переддень Різдва, яка складалась з певної кількості ритуальних страв, взаємний обмін подарунками, обряд запалення поліна (можна вважати, що для італійців він був найважливішим, поки не був витіснений в XX сторіччі встановленням різдвяного дерева), передбачення майбутнього, ворожіння про врожай та дівочу долю, віра в дива, які можуть відбутися в цей день. Важливо зазначити, що в різдвяних святкуваннях переплелись як прадавні вірування італійського народу, так і нашарування, привнесені католицькою церквою.

Щодо сучасного стану обрядовості в Італії, то, як і майже повсюди в світі, вона відчула на собі негативний вплив процесів індустріалізації, урбанізації, секуляризації, науково-технічного прогресу. Проте, на відміну від України, традиційна культура Італії не знищувалась директивами владних структур, процес відмирання окремих її елементів зумовлювався змінами моралі, світосприйняття, соціальної психології, а також матеріальної культури людей XXI сторіччя. Тому значна частина народних різдвяних традицій Італії не лише збережена в народній пам’яті, а й досі побутує і в великих містах, і в маленьких селах та містечках.

¹ Златковская Т.Д. Исторические корни европейского календаря // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – М., 1983. – С. 34.

² Сучасний італійський етнограф Дж.Л. Браво відносить до різдвяного циклу також день Св. Люції (13 грудня), проте в обрядовості цього свята мало елементів, приурочених до початку року або зимового сонцестояння (Bravo G. L. Italiani. Racconto etnografico. – Roma, 2001. – P. 172.).

³ Toschi P. Invito al folklore italiano. – Roma, 1963; Toschi P. Tradizioni popolari italiani. – Torino, 1967; Toschi P. Guida allo studio delle tradizioni popolari. – Roma, 1941 та ін.

⁴ Tassoni G. Tradizioni popolari del Mantovano. – Firenze, 1964; Bronzini G. Un'inchiesta sul ciclo della vita in Lucania. Note metodologiche di folklore regionale. – Napoli, s.a.; Azara M. Tradizioni popolari della Gallura. Dalla culla alla tomba. – Roma, 1943; Finamore G. Credenze, usi e costumi abruzzesi. – Torino-Palermo, 1890; Merlo C. Liguria. – Torino, 1961; Barbieri G. Toscana. – Torino, 1964; Ranieri L. Basilicata. – Torino, 1961; D'Aronco G. Il Friuli. Aspetti etnografici. – Udine, 1965; De Bourcard Fr. Usi e costumi di Napoli e contorni. – Milano, 1955 та ін.

⁵ Красновская Н.А. Некоторые черты жизни населения Италии // География в школе. – 1964. – №4; Она же. Некоторые элементы материальной культуры и хозяйства фриулов // Культура и быт народов зарубежной Европы. Этнографические исследования. – М., 1967; Она же. Происхождение и этническая история сардинцев. – М., 1986; Она же. Процессы формирования ранних периферийных этносов в Италии // Романия и Барбария. К этнической истории народов зарубежной Европы. – М., 1989; Она же. Фриулы. (Историко-этнографические очерки.) – М., 1971.

⁶ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Конец XIX – начало XX вв. Зимние праздники. – М., 1973; Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Конец XIX – начало XX вв. Весенние праздники. – М., 1977; Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Конец XIX – начало XX вв. Летне-осенние праздники. – М., 1978.

- ⁷ Toschi P. Invito al folklore... – P.211.
- ⁸ Борисенко В.К. Традиції та життєдіяльність етносу. – К., 2000. – С.29.
- ⁹ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Конец XIX – начало XX вв. Зимние праздники. – М., 1973. – С. 19.
- ¹⁰ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К., 1993. – С.54.
- ¹¹ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 20.
- ¹² Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники. – С.19.
- ¹³ Леви К. Христос остановился в Эболи. – М., 1955. – С.171.
- ¹⁴ Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники. – С.19.
- ¹⁵ Toschi P. Op. cit. – P.216.
- ¹⁶ Италика. – 2000. – №4. – С.12.
- ¹⁷ Bravo G.L. Op. cit. – P.173; Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники. – С.20.
- ¹⁸ Toschi P. Op. cit. – P.214.
- ¹⁹ Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники. – С.20 – 21.
- ²⁰ Токарев С.А., Гроздова И.Н., Златковская Т.Д. Введение // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. – М., 1973. – С.8.
- ²¹ Войтович В. Українська міфологія. – К., 2002. – С.421.
- ²² Токарев С.А., Гроздова И.Н., Златковская Т.Д. Вказ. праця. – С.16.
- ²³ Selene A. Dizionario dei proverbi. La millenaria esperienza umana nei motti e nelle sentenze della cultura popolare – Milano, 2001. – P.191.
- ²⁴ Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники. – С.21.
- ²⁵ Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. 1. Рождественские обряды // Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989. – С.379 – 381.
- ²⁶ Toschi P. Op. cit. – P. 219.
- ²⁷ Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники. – С.22.
- ²⁸ Потебня А.А. Вказ. праця. – С.381 – 382.
- ²⁹ Pagano A. Folklore in Sicilia. – Palermo, 1965. – P.157.
- ³⁰ Потебня А.А. Вказ. праця. – С.381.
- ³¹ Toschi P. Op. cit. – P.218.
- ³² Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники. – С.21.
- ³³ Див. Лавровский П.А. Разбор исследования “О мифическом значении некоторых поверий и обрядов”; соч. А.Потебни // Чтения в имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1866. Кн. 2. Отд. V. – С.1 – 102; Гримич М.В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 5; Токарев С.А. История изучения календарных обычаев и поверий. // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – М., 1983. – С.11 – 12.
- ³⁴ Потебня А.А. Вказ. праця. – С.380, 390.
- ³⁵ Bravo G.L. Op. cit. – P.173.
- ³⁶ Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники. – С.23.
- ³⁷ Toschi P. Op. cit. – P.221.
- ³⁸ Леви К. Вказ. праця. – М., 1955. – С.178 – 179.
- ³⁹ Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники. – С.23 – 24.
- ⁴⁰ Токарев С.А., Гроздова И.Н., Златковская Т.Д. Вказ. праця. – С.12.
- ⁴¹ Toschi P. Op. cit. – P.242.
- ⁴² Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники. – С.24.
- ⁴³ Леви К. Вказ. праця. – С.173, 177.